

II. Право як одна з основних ознак української державності та етапи його становлення

Олександр Гавриленко

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри міжнародного і європейського права
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(Харків, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5554-4919>
Researcher ID: <http://www.researcherid.com/rid/Y-8919-2018>
o.gavrylenko@karazin.ua

УДК 340.15(477)“652”

ЗАРОДЖЕННЯ ПРАВА НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В АНТИЧНУ ДОБУ

АНОТАЦІЯ. Соціально-політичні процеси, що упродовж останніх років відбуваються в Україні, інтенсивний розвиток інститутів громадянського суспільства надзвичайно актуалізують проблему функціонування адекватної модерним реаліям правової системи, яка покликана справляти позитивний вплив на характер суспільних змін, сприяти гуманізації держави і права, підвищенню ефективності правового регулювання, формування високої правосвідомості, як суспільної, так і індивідуальної. Не останню роль у цих процесах відіграє накопичений народом упродовж тисячоліть історичний досвід правотворення. Адже тисячолітня епоха існування на теперішніх українських територіях стародавніх держав залишила по собі глибокий відбиток у праві наступних поколінь.

Метою статті є з'ясування на основі аналізу історичних джерел (зокрема, нара-тивних, пам'яток права тощо), а також наявної наукової літератури процесів становлення та розвитку права на теренах України упродовж VII ст. до н. е. – першої половини VI ст. н. е.

Проаналізовано праці Геродота, Плутарха, Діогена Лаертського, Лукіана Самосатського, промови Демосфена, а також законодавчі акти та інші епіграфічні пам'ятки античних полісів Північного Причорномор'я, зокрема, присягу громадян Херсонесу (кінець IV – початок III ст. до н. е.), ольвійський “Закон Каноба” про грошовий обіг (початок IV ст. до н. е.), закон Херсонеського полісу щодо амністування політичних вигнанців (перша чверть III ст. до н. е.), акт про продаж або оренду земельних ділянок (60–70-ті роки III ст. до н. е.), розпорядження намісника римської провінції Нижньої Мьозії Тертуллія (кінець II ст. н. е.) до посадових осіб Херсонесу та начальників розташованого у місті римського військового гарнізону, рескрипти боспорського царя Аспурга до горгіпійан (14/15 р.), рескрипт римського імператора про звільнення громадян Тіри від мита (201 р.) та ін. Цінний матеріал щодо осо-

бливостей права власності та зобов'язального права міститься також у виявлених археологами приватних листах, написаних на свинцевих пластинках.

Відзначено, що зародження права на території сучасної України в античну добу пов'язується, насамперед, із правовими традиціями скіфів й автохтонного населення, що мешкало на теренах, включених до їхніх ранньодержавних утворень, а також мешканців північнопричорноморських полісів. Наративні, епіграфічні та археологічні джерела надійно засвідчують наявність у державах Північного Причорномор'я достатньо розвиненої, складної та розгалуженої системи правового регулювання суспільних відносин. Вже починаючи з кінця VII – VI ст. до н. е. тут поступово складаються окремі елементи базових галузей права. У Скіфії вони формувалися на власних традиційних засадах, а до Херсонесу, Ольвії, Пантікапею та інших полісів прийшли переважно з правової системи афінської держави через метрополії – Гераклею Понтійську та Мілет. Незважаючи на певні місцеві особливості, основні інститути права (цивільного, кримінального, процесуального), північнопонтійських міст-держав у своїй основі були подібними до правових основ регулювання суспільних відносин в інших грецьких полісах того часу.

Ключові слова: право; античність; скіфи; поліс; пам'ятки права; звичаєве право.

Соціально-політичні процеси, що упродовж останніх років відбуваються в Україні, інтенсивний розвиток інститутів громадянського суспільства надзвичайно актуалізують проблему функціонування адекватної модерним реаліям правової системи, яка покликана справляти позитивний вплив на характер суспільних змін, сприяти гуманізації держави і права, підвищенню ефективності правового регулювання, формування високої як суспільної, так і індивідуальної правосвідомості. Не останню роль у цих процесах відіграє накопичений народом упродовж тисячоліть історичний досвід правотворення. Адже тисячолітня епоха існування на нинішніх українських територіях стародавніх держав залишила глибокий відбиток у праві наступних поколінь і в підмурку сучасного права лежать нашарування, що формувалися упродовж усієї історії.

Безперечно, до розгляду проблеми зародження права на території України в античну добу упродовж останнього часу побіжно зверталися українські дослідники, серед них правознавці: І. Бойко¹, В. Гончаренко², Л. Гривняк³, І. Логвиненко і Є. Логвиненко⁴, Т. Ніколаєнко⁵ та ін. Розділ про судову владу скіфо-античної доби міститься у колективній моно-

¹ І Бойко, *Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX–XX ст.): навчальний посібник* (Вид-во Львівського ун-ту імені І Франка 2014) 903.

² В Гончаренко, 'Держава скіфів' в *Історія держави і права України. Академічний курс, т 1* (Таций В ред, Ін Юре 2000) 11-8.

³ Л Гривняк, 'Смертна кара в античному суспільстві та її функції' (2008) 2 Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична 27-34.

⁴ Є Логвиненко та І Логвиненко, *Покарання в праві держав Стародавнього світу* (ФОРМ Панов А М 2019) 252.

⁵ Т Ніколаєнко, 'Зародження права на українських землях періоду становлення суспільства' (2014) 6 Бюлетень Міністерства юстиції України 150-4; Т Ніколаєнко, 'Звичаєве право скіфської держави' (2014) 8 Бюлетень Міністерства юстиції України 51-6.

графії за редакцією І. Усенка⁶. Деякі напрацювання з проблематики має й автор цієї статті⁷. До розробки питання долучилися також історики. Зокрема, увагу привертає дослідження М. Скржинської⁸. Однак до спеціального комплексного висвітлення процесів зародження права на території сучасної України в античну добу, насамперед спираючись на аналіз пам'яток права, що збереглися до нашого часу, історики права не вдавалися.

Метою дослідження є з'ясування на основі аналізу історичних джерел (зокрема, нарративних, пам'яток права тощо), а також наявної наукової літератури процесів становлення і розвитку права на території України упродовж VII ст. до н. е. – першої половини VI ст. н. е.

Передусім варто зазначити, що процеси виникнення, формування і розвитку права на українській території – явище дуже складне та суперечливе. Досі точаться дискусії щодо нижньої хронологічної межі його генези. Вочевидь, початки становлення держави і права на території нашої країни сягають своїм корінням сивої давнини. Ще зовсім нещодавно активно обговорювалася версія щодо існування на українських територіях протодержавного утворення під назвою Аратта⁹, згаданого в шумерських поемах (“Енмеркар і правитель Аррати”, “Лугальбанда та Енменкар” та ін.), де виступає в образі багатого, войовничого та могутнього краю, з яким Шумер мав відносини від давніх часів. У цьому контексті робився наголос на виявленні поблизу Мелітополя так званої Кам'яної Могили – грандіозного святилища із власним архівом письма, що, як вважає дехто з істориків, окрім іншого, містить і деякі доісторичні норми права¹⁰. Написи Кам'яної Могили, на їхню думку, засвідчують, що наші далекі пращури вже у XII–III тис. до н. е. мали свої, обов'язкові до виконання правила, якими вже в той час регламентувалася достатньо широка сфера суспільних відносин. Та все ж нині ця гіпотеза не знаходить підтримки серед переважної більшості науковців, які цілком аргументовано наголошують, що Аратта розташовувалася в зовсім іншому регіоні – на Іранському узгір'ї або ж у східній частині Малої Азії¹¹.

⁶ Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку (Усенко І ред, Наукова думка 2014) 501.

⁷ О Гавриленко, *Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н. е. – перша половина VI ст. н. е.)* (Парус 2006) 352; O Gavrylenko and O Skryl, 'Legal Regulation of Civil Contracts in Ancient City-States of the Black Sea Northern Coast' [2016] 7(1) Journal on European History of law 190-200; T Syroid and O Havrylenko and A Shevchenko, 'Evolution of Financial Law Basics within the Antique States of the North Black Sea Region (Late 7th Century BC – the First Half of the 6th Century AD)' [2019] 10(2) Journal on European History of law 101-14 та ін.

⁸ М Скржинська, 'Судочинство в античних державах Північного Причорномор'я' (2009) 5 Український історичний журнал 4-11.

⁹ Ю Шилов, *Аратта за “Ведою словена” і пам'ятками трипільської культури та іншими науковими джерелами* (Аратта 2010) 117.

¹⁰ А Кишишин, *Древнее святилище Каменная Могила: Опыт дешифровки протошумерского архива XII–III тысячелетий до н. э., т 1* (Аратта 2001) 872.

¹¹ М Відейко, 'Пригоди священної Аратти' в *Новітні міфи і фальшивки про походження українців* (Темпора 2008) 87-108.

Як свідчать нарративні та археологічні джерела, з-поміж народів, що в давнину населяли територію України, першими на шлях державотворення у середині I тис. до н. е. вступили номади Північного Причорномор'я¹². З цілковитою упевненістю говорити про початки становлення права на українських територіях ми можемо лише з VII–VI ст. до н. е., коли в цьому регіоні закладаються основи кіммерійської, скіфської, а дещо пізніше – античної державності. І якщо щодо генези права Кіммерії, яка в IX–VII ст. до н. е. займала величезну територію від Дністра до Дону, частину північного Криму, Таманський та Керченський півострови, історичні джерела мовчать, то стосовно становлення та розвитку права античних держав Північного Причорномор'я, а також щодо основних його рис у скіфських ранньодержавних утвореннях, джерельна база є досить репрезентативною.

Насамперед, нарративні джерела, серед яких провідне місце посідає “Історія” Геродота, засвідчують, що як основне джерело права у скіфів побутував звичай, перетворений із певними змінами на звичаєве право¹³. Скіфське право було доволі консервативним. Скіфи уникали запозичення чужоземних звичаїв, особливо еллінських. Упродовж тривалого часу еллінська правова культура сприймалася скіфським населенням вкрай негативно. Навіть скіфський мудрець Анахарсис, який, дізнавшись про знамениті закони Солона, записані на великих мідних дошках і виставлені на афінській агорі, вирушив до цього центру античного світу, щоб їх прочитати та особисто познайомитися з законодавцем¹⁴, ставився до них, як і до афінської демократії, доволі критично¹⁵.

Поряд зі звичаєм досить рано з'являється й інше джерело права – правила, встановлені царською владою. Окрім того, на обширній території Скіфської держави збереглися групи автохтонного населення, які жили, використовуючи норми власного звичаєвого права¹⁶.

Найраніше, у скіфському суспільстві, ймовірно, формується система норм, якими регулювалися відносини власності. Права власності на землю у скіфів, які вели кочовий спосіб життя, вочевидь, не існувало. Верховна власність на неї, очевидно, належала царю, який встановлював порядок користування пасовищами. Основним об'єктом власності були рухомі речі. Від їхньої кількості залежав соціальний статус влас-

¹² Бойко (н 1) 16-9.

¹³ О Гавриленко, ‘Основні риси права скіфських ранньодержавних утворень’ (2007) 1 Часопис Київського університету права 18.

¹⁴ Т Кузнецова, ‘Анахарсис и Скил’ (1984) 178 Краткие сообщения Института археологии 13; М Скржинская, ‘Скифские сюжеты в преданиях ольвиополитов’ (1982) 4 Вестник древней истории 93-7.

¹⁵ Плутарх, *Избранные жизнеописания*, т 1 (пер с древнегр, Правда 1987) 161; А Русяева, *Славетний мудрець – скіф Анахарсис* (Наукова думка 2001) 51.

¹⁶ Геродот, *История в девяти книгах* (Стратановский Г пер, Наука 1972) 214

ника. Переважна більшість простих скіфів-кочовиків були власниками однієї пари биків та візка. До слів Піндара про те, що 'серед кочовиків скіфів блукає Стратон, який не має дому, що перевозять на возі' схоліаст дав пояснення: 'Особа, яка не має воза, там вважається нешанованою (*ἀτιμος*)'¹⁷. Багато з норм скіфського права були спрямовані на захист приватної власності на худобу, рабів, возів із наметом, які служили пересувним житлом, речі побутового вжитку (зброя, знаряддя виробництва, прикраси тощо)¹⁸.

У скіфському праві знані й зобов'язання. Вони виникали як із завдання шкоди, так і з договорів міни, купівлі-продажу, дарування, поклажі тощо. Зазвичай найважливіші договори у скіфів скріплювалися присягою¹⁹. Геродот описує процедуру складання присяги таким чином: 'До великого глиняного ковша наливають вина та примішують до нього кров тих, що укладають договір, зробивши укол шилом, або невеликий надріз ножом на тілі, потім занурюють до чаші меч, стріли сокиру та дротик'. Після здійснення цього обряду 'вони (скіфи. – О. Г.) довго моляться, а потім п'ють суміш, як ті, що домовляються, так і найдостойніші з присутніх'²⁰.

У звичаєвому праві скіфів досить рано формується поняття про злочин, під яким розумілося насамперед завдання шкоди (майнового чи немайнового характеру) окремій особі. Серед найнебезпечніших злочинів джерела називають злочини проти царя – замах на його здоров'я або життя, зокрема, за допомогою чаклування, непокора царському наказу. Тяжкими злочинами вважалася неправдива клятва богами царського вогнища, а також порушення звичаїв і відступ від віри в скіфських богів. Щодо останнього, наприклад, свідчать оповіді Геродота про долю скіфського царя Скіла, а також мислителя Анахарсіса²¹.

До тяжких злочинів відносилося завдання особі тілесних ушкоджень, образу, зокрема, образа дією. В одній зі своїх новел давньогрецький письменник Лукиан Самосатський зазначав: 'А у нас, скіфів, якщо кого вдарить хтось з рівних або, напавши, повалить на землю чи розірве одягу, то старшини накладають за це велике покарання, навіть якщо образу буде завдано при небагатьох свідках'²².

Система покарань у скіфів була нескладною. Смертна кара мала зазвичай кваліфікований характер. З геродотової "Історії" відомий такий її

¹⁷ 'Схолии к комедиям Аристофана' (1947) 2 Вестник древней истории 300.

¹⁸ О Нелін, 'До питання про спадкове право рабовласницького суспільства' (2004) 10 Підприємництво, господарство і право 44.

¹⁹ Т Высотская, 'Культы и обряды поздних скифов' (1976) 3 Вестник древней истории 52.

²⁰ Геродот (н 16) 204.

²¹ Там само 206-8.

²² Лукиан, 'Токсарид, или дружба' в Мурзин В и другие, *Скифия: история, хозяйство, быт, религия, военное дело* (2004) 129.

різновид, як страта через спалення живцем²³. До злочинців також могло застосовуватися й вигнання. Діти осіб, що скоїли злочини проти царя, каралися за принципом об'єктивного зобов'язання – без наявності об'єктивної сторони злочину²⁴. При цьому ‘усіх синів він (цар) <...> вбиває, але дочок не чіпає’²⁵. Геродот наводить також свідчення й про наявність майнових покарань, які застосовувались як основні, та як додаткові. Так, “гадателі” за жеребом поділяли між собою майно особи, страченої за звинуваченням у порушенні клятви²⁶.

Дехто з авторів вважає, що у скіфів упродовж тривалого часу зберігався інститут кривної помсти²⁷. Але ця точка зору ґрунтується лише на не цілком певному свідченні Геродота. Упродовж останніх десятиліть припущення щодо того, що у цьому уривку з твору “батька історії” відображено інститут кривної помсти, піддано прискіпливому розгляду та заслуженій критиці²⁸.

Наративні джерела зберегли свідчення й щодо особливостей скіфського юрисдикційного процесу. Цілком імовірно, що справи про злочини, які не зачіпали основ царської влади і взагалі інтересів держави, розглядалися у формі здійснення змагального процесу за ініціативою зацікавлених сторін. Як докази часто бралися до уваги свідчення ворожбитів (“гадателів”), які здійснювали гадання за допомогою вербових лозин або липової кори²⁹. Вагомим доказом вважалися ордалії у формі судового поєдинку³⁰. За оповіддю Геродота, у разі, коли родичі “посваряться” через виникнення між ними цивільно-правової суперечки або через образу, вони мають битися “перед лицем царя”. Переможець вважався правим. Це свідчило про те, що таким чином боги виявили свою волю. Коли один зі скіфів перемагав іншого, він, зазвичай, відрубав голову противника та обробляв її згідно зі звичаєм та в такому вигляді використовував як чашу³¹.

Широка мережа норм звичаєвого права існувала також і в північно-причорноморських полісах, заснованих еллінами-переселенцями наприкінці VII – у VI ст. до н. е. Особливість місцевого грецького звичаєво-

²³ Геродот (н 16) 204.

²⁴ Гавриленко (н 13) 19.

²⁵ Геродот (н 16) 204.

²⁶ Там само 203-4.

²⁷ С Семенов-Зусер, ‘Родовая организация у скифов Геродота’ [1931] 9(1) Известия Государственной академии истории материальной культуры 31; А Хазанов, *Социальная история скифов. Основные проблемы развития древних кочевников* (Наука 1975) 102.

²⁸ Э Грантовский, ‘О некоторых материалах по общественному строю скифов’ в Литвинский Б (ред), *Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье (история и культура)* (Наука 1981) 59-79; В Орел, ‘Об одном институте индоевропейского права. Опыт лингвистического комментария’ (1986) 1 Вестник древней истории 131.

²⁹ Геродот (н 16) 203-4.

³⁰ Бойко (н 1) 22.

³¹ Геродот (н 16) 203.

го права полягала в тому, що тут воно зазнавало достатньо помітного впливу права сусідніх народів – спочатку кочових племен скіфів, з якими тісно контактували елліни-колоністи, пізніше – римського права.

З часом великого значення набули й писані джерела права, частина яких збереглася донині. Серед цих лапідарних пам'яток права (від лат. *lapidarius* – різьбяр по каменю), які були викарбувані на кам'яних плитах, є закони, декрети, постанови, присяги, угоди. Найвідомішою пам'яткою державного права полісів Північного Причорномор'я є присяга громадян Херсонесу (кінець IV – початок III ст. до н. е.), де в § 3 проголошувався обов'язок громадян стояти на охороні демократичного устрою: 'Я <...> не дозволю цього (виступати проти демократії. – О. Г.) тому, хто зраджує та ламає, і не приховую цього, а доведу до відома державних посадових осіб <...>'³².

Деякі характерні риси фінансового права міст-держав Північного Причорномор'я висвітлено в законі про грошовий обіг ("Законі Каноба"), датованому дослідниками початком IV ст. до н. е. Він визначав умови в'їзду до Борисфену (Ольвії). На її території всі суб'єкти грошових відносин – фізичні особи зобов'язувалися використовувати у процесі торгівлі виключно ольвійські монети³³. З тексту закону можна до певної міри скласти уявлення про основні елементи валютного регулювання у державі: встановлення порядку здійснення валютних операцій, ввезення до держави та вивезення за її межі валютних цінностей, валютний контроль³⁴.

До нашого часу збереглися й нормативні акти, що регулювали відносини у сфері податкового права міст-держав Північного Причорномор'я перших сторіч нашої ери³⁵. Так, у Херсонесі археологи виявили мармурову плиту з викарбуваними на ній розпорядженнями намісника римської провінції Нижньої Мьозії Тертуллія (кінець II ст. н.е.) до посадових осіб Херсонесу та начальників римського військового гарнізону, розташованого у місті, з приводу оподаткування окремих видів діяльності (*capitulio lenocinii* або ж *vectigali, περί τοῦ τέλους τοῦ πορνικῆς*)³⁶. Податкові відносини регламентувалися й нормами рескриптів боспорського царя Аспурга до горгіпіян (14/15 рр.)³⁷, а також рескрипту римського імператора про звільнення громадян Тіри від мита (201 р.) та ін.³⁸.

³² С Жебелев, *Северное Причерноморье* (Изд-во АН СССР 1953) 217-8.

³³ Latyshev V (ed), *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae* (Petropoli, MCMXVI 1916) 24.

³⁴ О Гавриленко, 'Правові основи валютного регулювання в Ольвійській державі на початку IV ст. до н. е.' (2002) 7 *Держава і право. Юридичні і політичні науки* 26-31.

³⁵ Syroid and Havrylenko and Shevchenko (n 7) 104-6.

³⁶ М Ростовцев, 'Дело о взимании протитуционной подати в Херсонесе' (1916) 60 *Известия имп. Археологической комиссии* 63-9; Latyshev (n 33) 404.

³⁷ Т Блаватская, 'Рескрипты царя Аспурга' (1965) 2 *Советская археология* 200.

³⁸ Latyshev (n 33) 4.

Окремі аспекти кримінального права висвітлює закон Херсонеського полісу щодо амністії політичних вигнанців (перша чверть III ст. до н. е). Текст його, викарбуваний на вапняковій плиті, було знайдено у 1977 р. під час археологічних розкопок Херсонесу В. Кутайсовим. У документі йдеться про повернення на батьківщину осіб, раніше вигнаних із Херсонесу (*φυγαδέρων*). Спеціально обрана комісія упродовж десяти днів після повернення вигнанців мусила повернути їм будинки та інше раніше конфісковане майно³⁹. Відповідне судове рішення мало бути прийняте не пізніше ніж за 50 днів із моменту виходу закону⁴⁰.

У нормах права античних держав Північного Причорномор'я ще не було вироблено чіткого розуміння права власності як абсолютного права особи. Розрізнялося володіння – як фактичне володіння майном із його використанням, та власність – як володіння із правом розпорядження. Суб'єктами права власності на нерухомість (землю, будівлі) були лише повноправні громадяни⁴¹.

Об'єктами права власності були, перш за все, засоби виробництва у вигляді нерухомості. Про ці об'єкти права власності свідчать, зокрема, кам'яні плити з текстами різноманітних угод майнового характеру. Відомо, наприклад, про знайдену в Херсонесі мармурову плиту з вибитим на ній актом про продаж чи оренду земельних ділянок із визначенням їхньої площі та переліком суб'єктів угоди⁴². Документ датується 60–70-ми роками III ст. до н. е. Про рухоме майно йдеться й у листі, вирізаному на фрагменті амфори (V ст. до н. е.), який було знайдено при розкопках житлових кварталів Керкінітиди⁴³.

Вже за часів античності нормами права північнопричорноморських держав регламентувалися зобов'язання цивільно-правового характеру. Підставою виникнення договорів вважалася угода сторін, яка не вимагала особливих формальностей. Але найважливіші з них укладалися, як правило, у письмовій формі. Найпоширенішими були договори про обмін, купівлю-продаж, дарування, позику, оренду, фрахт. Про договори купівлі-продажу свідчить, зокрема, афінський декрет 288/287 р. до н. е. на честь Боспорського царя Спартока⁴⁴. Відомо також, що в афінській гавані Піреї було встановлено мармурову плиту з текстом укладеного

³⁹ Э Соломоник, *Каменная летопись Херсонеса. Греческие лапидарные надписи античного времени* (1990) 45.

⁴⁰ Э Соломоник, 'Фрагмент надписи из Херсонеса о политических изгнанниках' (1984) 3 Вестник древней истории 77.

⁴¹ О Гавриленко, 'Поняття і норми права власності в античних державах Північного Причорномор'я (кінець VII ст. до н. е. – перша половина VI ст. н. е.)' [2006] 19(58)2 Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія "Юридичні науки" 60.

⁴² Latyshev (п 33) 403.

⁴³ Э Соломоник, 'Два античных письма из Крыма' (1987) 3 Вестник древней истории 120.

⁴⁴ Б Граков, 'Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии' (1939) 3 Вестник древней истории 281.

у 347 р. до н. е. торговельного договору Афін та Боспорського царства і рельєфним зображенням синів боспорського царя Левкона I⁴⁵.

З кінця I ст. до н. е. в античних державах Північного Причорномор'я, як і в метрополіях, достатньо широко практикувалося укладання боргових документів – так званих синграф і хірографів. Позика могла надаватися кредитором під заставу (*ὑποθήκη*)⁴⁶. Як свідчить один з ольвійських написів, з метою знайти вихід із грошової скрути, викликаної гострою фінансовою кризою другої половини III ст. до н. е., держава віддала у заставу лихвареві священні посудини⁴⁷. Приклад договору позики під заставу наводиться й у видряпаному на свинцевій пластинці листі Ахіллодора, що походить із Березані. У ньому йдеться про судову суперечку між автором листа та якимось Анаксагором, якому було передано як заставу під позику майно Ахіллодора, що складалося із будинків та рабів⁴⁸.

Епіграфістами досліджені також пам'ятки, що ілюструють поширеність у повсякденному житті населення античних держав Північного Причорномор'я договорів про передачу речей на зберігання. Зокрема, з Пантикапею походить свинцевий лист, датований другою половиною IV ст. до н. е., зміст якого полягає у такому: якийсь Гермея пише комусь про піклування відносно якихось речей у кількості 50. Вони були власністю самого Гермея, але, очевидно, були передані ним на збереження довіреній особі. Однак у зв'язку з якимись обставинами і, очевидно, з метою вийти зі скрутного становища, депонент повідомляє депозитарія, що послав когось до нього, доручивши перебрати на себе опіку над речами⁴⁹. Тобто договір поклажі між Гермеєм та особою, якій адресувався лист, розривався. Епіграфічні джерела засвідчують і факти укладання договорів щодо винаймання приміщень⁵⁰.

У сильнофрагментованих, а тому таких, що не піддаються зв'язному перекладові, документах із Тіри римського періоду згадується договір фрахту⁵¹. Окрім того, з ольвійського декрету на честь Протогена відомо, що держава 'сплачувала фрахти приватним особам, які возили каміння, внаслідок того, що казенні судна були зіпсовані і не мали нічого з оснастки'⁵². Був відомий і договір товариства, який укладався задля

⁴⁵ С Жебелев (ред), *Античный способ производства в источниках* (ГАИМК 1933) 585.

⁴⁶ Gavrylenko and Skryl (n 7) 195-6.

⁴⁷ Latyshev (n 33) 32.

⁴⁸ Ю Виноградов, 'Древнейшее письмо с о. Березань' (1971) 4 Вестник древней истории 91.

⁴⁹ С Сапрыкин и А Куликов, 'Новые эпиграфические находки в Пантикапее' в *Древнейшие государства Восточной Европы. 1996–1997 гг.: Северное Причерноморье в античности: вопросы источниковедения* (Подосинов А отв ред, Восточная литература 1999) 203.

⁵⁰ Виноградов (n 48) 78.

⁵¹ П Карышковский, 'Материалы к собранию древних надписей Сарматии и Тавриды' (1959) 4 Вестник древней истории 115.

⁵² Жебелев (n 45) 460.

утворення фіасу (наприклад, купців чи навклерів) із метою отримання прибутку⁵³.

Вже починаючи з другої половини VII – VI ст. до н. е. в античних державних утвореннях, що постали на території північного узбережжя Чорного моря, поступово формуються окремі елементи кримінального права, які прийшли до Херсонесу, Ольвії, Пантікапею та інших полісів переважно з правової системи афінської держави через метрополії – Гераклею Понтійську та Мілет.

Насамперед оформилося загальне поняття про злочин, під яким розуміли діяння, що завдавало шкоди державі, громаді або конкретній приватній особі. Отже, в античний період ще не проводилася чітка межа між поняттями “злочин” і “правопорушення”. Найтяжчі злочини часто називали “адікією” (*ἀδικίῳ*) – гріхом перед богами⁵⁴. Суб’єктами злочину могли бути лише вільні громадяни чи особи прирівняні до них (проксени), негромадяни полісів, а також інколи раби. Джерела визначають обставини, які обтяжують провину злочинця. Наприклад, до останніх належала метімерінея (*μετῆμερινῆς*) – здійснення злочину серед дня. Існувало й поняття множинного злочину (*συνθηκῶν παραβάσεως*)⁵⁵.

Наративні джерела та віднайдені лапідарні пам’ятки права античних полісів Північного Причорномор’я містять відносно неширокий перелік різновидів злочинних дій, зокрема: державні, посадові та військові злочини, злочини проти правосуддя, у сфері економіки, злочинні діяння, спрямовані проти особи, проти власності (майнові злочини), проти релігії, проти сім’ї та моральності.

Злочинами державного характеру вважалися насамперед державна зрада – “продосія”, зазіхання на державну цілісність, на знищення демократичного устрою полісу, встановлення тиранії. Це, зокрема, засвідчується положеннями присяги херсонеситів⁵⁶. Передбачалася також відповідальність за розголошення “елліну або варвару” державної таємниці⁵⁷. Злочинним діянням визнавалася “ксенія” (*ξενία*) – самовільне присвоєння негромадянином прав громадянства⁵⁸.

Суворо каралися громадяни за хабарництво. Передбачалися окремі склади злочинів – дача хабара, підкуп – “декасмо” (*δεκάσμοι*), та його

⁵³ С Дьячков, ‘Социально-классовая структура Боспорского царства I-III вв. н. э.’ в *Проблемы исследований античных городов. Тезисы докладов III научных чтений, посвященных памяти В. Д. Блаватского* (Ин-т археологии АН СССР 1989) 44.

⁵⁴ О Гавриленко, ‘Злочини та покарання у праві античних держав Північного Причорномор’я’ (2002) 1 Право та безпека 46.

⁵⁵ А Вейсман, *Греческо-русский словарь* (репринт 5-го издания 1899 г, Греко-латинский кабинет Ю А Шичалина 1991) 1203.

⁵⁶ Соломоник (н 39) 10.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ В Латышев, *Очерк греческих древностей, ч 1: Государственные и военные древности* (Тип В Безобразова и Комп 1888) 293; Вейсман (н 55) 856.

прийняття – “дорон” (*δῶρων*)⁵⁹. Про випадки вчинення таких дій відомо, наприклад, із віднайденого в Ольвії анонімного листа до магістрата, написаного на свинцевій пластинці Ольвіополіт: ‘Оскільки ми не знаємо тебе, ми не знаємо, як виступлять у новій справі наступні поименовані особи, а також інші (ім’ярек), що задумали надати свідчення’. Після цього в листі висловлюється прохання перешкодити їм сказати своє слово, за що анонімний автор обіцяє винагородити суддю “достойним подарунком”⁶⁰.

Здавна відомою в античних державах була контрабанда – незаконне переміщення через державний кордон матеріальних цінностей. ‘Хліб, що звозиться з рівнини, я не буду ні продавати, ні вивозити до будь-якого іншого місця, а тільки до Херонесу’, – говориться у присязі херсонеситів⁶¹. Законом Каноба⁶² встановлювалася відповідальність за порушення правил здійснення грошових операцій.

Достатньо поширеним злочином у північнопричорноморських державах був також обман покупців. Саме у зв’язку з цим скіфський мудрець Анахарсіс саркастично зауважував, що в еллінів базар – це ‘місце, спеціально призначене, щоб обдурювати та обкрадати один одного’⁶³. Наприклад, продавці вовни часто вдавалися до змочування її водою, щоб вона була важче на терезах⁶⁴. Водою поливали й рибу, щоб приховати її несвіжість. Скоєння саме такого злочину вільновідпущеником, батьком філософа Біона Борисфеніта на ольвійському рибному базарі, як припускає М. Скржинська, було викрито агораномом⁶⁵. За це сам злочинець та його сім’я були продані у рабство⁶⁶.

Досить вузьким було коло військових злочинів. Існувало загальне поняття “астратеї” (*ἀστρατείας*), що охоплювало такі дії, як “ліпостратія” (*λιποστρατίου*) – ухилення від військової служби; “ліпотаксія” (*λιποταξίου*) – дезертирство; “ліпонавтія” (*λιποναυτίου*) – самовільне залишення корабля, дезертирство з корабля; “анавмахія” (*ἀναυμαχίου*) – дезертирство під час морської битви, відмова від участі у морській битві⁶⁷.

⁵⁹ О Ярмиш та О Гавриленко, ‘Одне з “вічних” питань історико-правової реальності: організаційно-правові засади протидії корупції (з вітчизняного досвіду)’ в *Історико-правова реальність у глобальному і регіональному вимірах: матеріали XXVII Міжнародної історико-правової конференції (20–23 вересня 2012 р., м. Євпаторія), ч 1* (СМД 2012) 32.

⁶⁰ В Яйленко, ‘Ольвийское письмо анонима’ в Яйленко В (отв ред), *История и культура древнего мира* (Наука 1996) 140-1.

⁶¹ Жебелев (н 32) 218.

⁶² Latyshev (н 33) 24.

⁶³ Диоген Лаэртский, *О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов* (Гаспаров М пер с древнегреч, Мысль 1986) 87.

⁶⁴ Жебелев (н 45) 288.

⁶⁵ М Скржинская, *Будни и праздники Ольвии в VI-I вв до н. э.* (Алетейя 2000) 80.

⁶⁶ Диоген Лаэртский (н 63) 181.

⁶⁷ Гавриленко (н 7) 204.

Серед злочинів проти особи найтяжчим вважалося вбивство (*φόνου*)⁶⁸. Окремо, за специфікою засобів скоєння, правом вирізнялося *φαρμάκων* – отруєння. До цієї ж категорії злочинів варто віднести й заподіяння тілесних ушкоджень, насамперед навмисне (*τραύματος ἐκ προνοίας*). Широко розповсюдженими були злочини проти честі особи: “аїкія” (*αἰκίας*) – образа дією (зокрема, побоями)⁶⁹; “ібрея” (*ἰβρεως*) – образа словом. Найпоширенішими майновими злочинами були крадіжка (*κλοπής*), а також пошкодження та знищення чужого майна, завдання матеріальної шкоди, збитків (*βλάβης*)⁷⁰.

З-поміж злочинів проти релігії одним із найтяжчих вважалася неприхована невіра у богів. Найсуворіше переслідувалися злочини, які полягали у викраденні, знищенні чи пошкодженні присвячених богам предметів. Такий злочин називався “ієросілією” (*ἱεροσυλία*) і зазвичай карався смертю⁷¹. Про випадки скоєння ієросілії свідчить, наприклад, згадка у написі-присвяті “Ахіллові – володарю острова”, що походить із Неаполя Скіфського, про піратів-сатархів⁷². Із ним пов’язується ще один напис на постаменті бронзової кінної статуї, віднесений В. Латышевим до IV – першої половини III ст. до н. е. У ньому говориться про ольвіюполіта, якого нагороджено цією статуєю за рішенням Народних зборів Ольвії за те, що він вигнав з Ахіллового острова (нині о. Зміїний) якихось людей, ‘що захопили священний острів задля пограбування еллінів’⁷³ і тим самим продемонстрував усім, що Ольвія опікується цією священною територією.

Поступово у праві грецьких полісів Північного Причорномор’я достатньо виразно оформилася й система покарань. Основною метою покарання було залякування, прагнення наперед виключити скоєння небажаних для громадян та держави вчинків, а також відшкодування збитків від заподіяної шкоди. Смертній карі (через отруєння, забивання камінням, палицями тощо) за вироком суду зазвичай піддавалися громадяни, які здійснили зумисне і недозволене вбивство⁷⁴.

Як найтяжча міра покарання за різноманітні політичні, релігійні злочини та найнебезпечніші злочини проти особи в усіх грецьких містах достатньо широко практикувалося вигнання з країни⁷⁵. Прийняття подібних рішень не було рідкістю й у містах-державах Північного При-

⁶⁸ Латышев (н 58) 77.

⁶⁹ Вейсман (н 55) 80.

⁷⁰ Там само 250.

⁷¹ В Латышев, *Очерк греческих древностей, ч 2: Богослужбные и сценические древности* (Тип В Безобразова и Комп 1889) 11.

⁷² Latyshev (n 33) 672.

⁷³ Ibid 325.

⁷⁴ Гривняк (н 3) 32.

⁷⁵ Логвиненко та Логвиненко (н 4) 39, 70.

чорномор'я. На цей факт звертали увагу у своїх працях Е. Соломонік, Ю. Виноградов, Д. Каллістов, Д. Шелов та ін.⁷⁶ Так, декрет з Ольвії III ст. до н. е. повідомляє про вигнання громадян, що вчинили стасис, тобто брали участь у заколоті, та порушили закони⁷⁷. В Ольвії, Херсонесі, інших полісах археологами виявлено значну кількість остраконів із написами “[такий-то], йди геть”, “[такого-то] вигнано – так радійте ж” тощо. Цікаво, що з віднайдених у Херсонесі черепків для остракізму як мінімум два за палеографічними ознаками датуються першою чвертю V ст. до н. е., тобто якщо не передують, то принаймні синхронні першому суду черепків, який відбувся в Афінах у 488/487 р. до н. е. Це дало змогу Ю. Виноградову та М. Золотарьову дійти висновку щодо відсутності часу для копіювання далекою таврійською колонією афінської юридичної моделі⁷⁸. Порівняльний аналіз херсонеських та афінських остраконів надав історикам змогу твердо констатувати, що в таврійській апойкії – Херсонесі принаймні з самого початку V ст. до н. е. і як мінімум до кінця цього століття (якщо не до кінця наступного) без усякої перерви регулярно застосовувався один із найрадикальніших заходів для охорони грецької демократії – остракізм⁷⁹. Дослідники зауважували: ‘Навряд чи варто сумніватися нині у тому, що херсонеський остракізм з’явився не як копія афінського, а як спадок метрополій, де він був у ходу’⁸⁰.

Тяжким покаранням була атимія (*ατιμία*) – позбавлення всіх або деяких громадянських прав⁸¹. Вона, як правило, призначалася судом за здійснення підкупу посадових осіб, розтрату, неправдиве свідчення, невиконання сином обов’язків щодо своїх батьків тощо. У таких випадках зазвичай атимія продовжувалася все життя і навіть могла поширюватися на дітей засудженого⁸². Повною атимією на певний обмежений період могли каратися державні боржники та їхні спадкоємці (до погашення боргу)⁸³.

Одним із видів майнового покарання, яке найчастіше застосовувалося, була конфіскація. Цю санкцію передбачено, наприклад, у ст. 3 ольвій-

⁷⁶ Ю Виноградов, ‘Синопа и Ольвия в V в. до н.э. Проблема политического устройства’ (1981) 2 Вестник древней истории 65-89; Д Каллистов, *Очерки по истории Северного Причерноморья античной эпохи* (Изд-во ЛГУ 1949) 212; Д Шелов, ‘Феодосия, Гераклея и Спартокиды’ (1950) 3 Вестник древней истории 170.

⁷⁷ Соломоник (н 40) 76.

⁷⁸ Ю Виноградов и М Золотарев, ‘Херсонес изначальный’ в *Древнейшие государства Восточной Европы. 1996–1997 гг.: Северное Причерноморье в античности: вопросы источниковедения* (Подосинов А отв ред, Восточная литература 1999) 112.

⁷⁹ Там само 114.

⁸⁰ Там само 125.

⁸¹ Ф Любкер, *Реальный словарь классических древностей* (Гельбке Ф и другие ред, 1885) 180-1.

⁸² Демосфен, ‘Против Аристократа’ в Демосфен, *Речи, т 1* (Фролов Э пер с древнегр, Памятники исторической мысли 1994) 181-2.

⁸³ Демосфен, ‘Против Андротиона о нарушении законов’ в Демосфен, *Речи, ч 1* (Фролов Э пер с древнегр, Памятники исторической мысли 1994) 146-7.

ського закону про грошовий обіг (початок IV ст. до н. е.)⁸⁴. Конфісковане майно переходило у власність держави, і це було одним зі звичайних джерел поповнення державної скарбниці. Широко використовувалися штрафи.

Усі перелічені покарання застосовувалися виключно до вільних людей, як громадян, так і негромадян. Що ж стосується рабів, то вони могли бути покарані за вироком суду, але переважно з волі самого господаря.

Водночас із матеріальними нормами в античних державах Північного Причорномор'я формувалася й система процесуальних норм. Юрисдикційний процес мав обвинувально-змагальний характер⁸⁵. Виступати у ролі позивача могли лише повнолітні й не піддані атимії громадяни. Вони могли здійснювати позов не лише від власного імені, а й від імені осіб, що не мали на це права.

Юрисдикційний процес зазвичай складався із кількох стадій – порушення справи, просклесії (являла собою заклик відповідача з'явитися у визначений день до магістрату, в компетенції якого перебував розгляд справи⁸⁶), анакрисії (попереднього слідства)⁸⁷ та безпосереднього судочинства. Після закінчення “судоговоріння” відбувалося таємне голосування суддів без попередньої наради їх між собою шляхом закритої подачі голосів. Для виправдання підсудного судді кидали до спеціально призначеної для цього посудини цілі жетони для голосування – псефи (*ψῆφος λευκή, πλήρης, ἀτρητος*), для засудження – просвердлені (*ψῆφος μέλαινα, διατετριπτημένη*)⁸⁸.

При розкопках ольвійського дікастерію у кількох його приміщеннях та у дворі було знайдено сотні невеликих глиняних кружків, багато з яких мали отвори. Вони інтерпретовані дослідниками як псефи⁸⁹. Ця інтерпретація знайшла безсумнівне підтвердження у 1969 р. знахідкою в одному з підвалів дікастерію двох справжніх бронзових псефів (це поки що єдина така знахідка, виявлена поза Афінами). Єдина їхня відмінність від аттичних полягала в написі “*ερα*” (замість “*ψηφος δημοσια*” на афінських жетонах), рельєфно викарбуваному в прямокутному клеймі⁹⁰. На думку Ю. Виноградова, ці псефи слугували для голо-

⁸⁴ П Карышковский, *Монеты Ольвии. Очерк денежного обращения Северо-Западного Причерноморья в античную эпоху* (Наукова думка 1988) 15.

⁸⁵ Бойко (н 1) 22.

⁸⁶ Д Слинько, *Юридичний процес: історія, теорія, практика* (Вид-во НТМТ 2017) 19.

⁸⁷ Гавриленко (н 7) 232-4.

⁸⁸ Скржинская (н 65) 94.

⁸⁹ Е Леви, ‘Раскопки ольвийской агоры и теменоса’ в Блаватская Т ред, *Античное общество. Труды конференции по изучению проблем античности* (Наука 1967) 163; А Карасев, ‘Раскопки ольвийской агоры в 1967–1969 гг.’ (1972) 130 Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии АН СССР 37.

⁹⁰ Карасев (н 89) 38-9; А Карасев и Е Леви, ‘Исследования Ольвии после Б. В. Фармаковского’ в Брашинский И и другие (ред), *Художественная культура и археология античного мира* (Наука 1976) 38, 40.

сування під час особливо важливих процесів, пов'язаних зі злочинами проти релігії⁹¹.

Виконання судового рішення зазвичай покладалося на магістратів. До нашого часу не збереглося пам'яток права держав Північного Причорномор'я, які містили б відповідні норми, але відомі джерела подібного змісту, що походять з інших грецьких полісів. Так, за делоським законом (близько 250 р. до н. е.) у випадку накладення штрафу

агораною повинні стягнути необхідну суму грошей упродовж 10 днів, починаючи з дня винесення вироку, і звільняються від необхідності давати в цьому звіті. Якщо вони не в змозі будуть виконати це, вони, давши в тім присягу, передадуть винного та його майно в розпорядження того, хто здійснив донос; виклавши всю справу на дерев'яній дошці, вони передадуть її до архіву ради <...>⁹².

З нарративних джерел відомо про спеціальних чиновників, які виконували судові вироки в Афінах, Галікарнасі, Ясосі, Гортинах. Неодноразово згадуються практори (*πράκτορες*) та полети (*πολιταί*), в Афінах – ендеки (*ένδεκα*), які, окрім виконання призначених судом тілесних покарань та нагляду за місцями ув'язнення, мали й інші обов'язки. Смертні вироки у найдавніший період виконувалися, ймовірно, зацікавленими особами, а пізніше – служителями або катом (*δήμιος, δημόκοινος, ó épí τοῦ óρῶματος*), який проживав за межами міста⁹³.

Висновки. Отже, зародження права на території сучасної України в античну добу пов'язується насамперед із правовими традиціями скіфів й автохтонного населення, що мешкало на територіях, включених до їхніх ранньодержавних утворень, а також мешканців північнопричорноморських полісів. Наративні, епіграфічні та археологічні джерела надійно засвідчують наявність у державах Північного Причорномор'я достатньо розвиненої, складної та розгалуженої системи правового регулювання суспільних відносин. Вже починаючи з кінця VII – VI ст. до н. е. тут поступово формуються окремі елементи базових галузей права. У Скіфії це відбувалося на власних традиційних засадах, а до Херсонесу, Ольвії, Пантікапею та інших полісів прийшли переважно з правової системи афінської держави через метрополії – Гераклею Понтійську та Мілет. Незважаючи на певні місцеві особливості, основні інститути права (цивільного, кримінального, процесуального) північнопонтійських міст-держав у своїй основі були подібними до правових основ регулювання суспільних відносин в інших тогочасних грецьких полісах.

⁹¹ Ю. Виноградов, 'Табличка дикаста из эрмитажного собрания' в Гиндин Л (отв ред), *Античная балканистика* (Наука 1987) 14.

⁹² Жебелев (н 45) 429.

⁹³ Латышев (н 58) 257.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Boiko I, *Istoriia pravovoho rehuliuвання tsyvilnykh, kryminalnykh ta protsesualnykh vidnosyn v Ukraini (IX–XX st.): navchalnyi posibnyk [History of Legal Regulation of Civil, Criminal and Procedural Relations in Ukraine (IX–XX Centuries): Study Guide]* (Vyd-vo Lvivskoho un-tu imeni I Franka 2014) (in Ukrainian).
2. Havrylenko O, *Antychni derzhavy Pivnichnoho Prychornomor'ia: bilia vytokiv vitchyznianoho prava (kinets VII st. do n. e. – persha polovyna VI st. n. e.) [Antique States of the Northern Black Sea Region: At the Origins of National Law (End of the VII Century BC – First Half of the VI Century AD)]* (Parus 2006) (in Ukrainian).
3. Hazanov A, *Social'naja istorija skifov. Osnovnye problemy razvitija drevnih kochevnikov [Social History of the Scythians. Main Development Problems of Ancient Nomads]* (Nauka 1975) (in Russian).
4. Kallistov D, *Ocherki po istorii Severnogo Prichernomor'ja antichnoj jepohi [Essays on the History of the Northern Black Sea Region of the Antique Times]* (Izd-vo LGU 1949) (in Russian).
5. Karyshkovskij P, *Monety Ol'vii. Ocherk denezhnogo obrashhenija Severo-Zapadnogo Prichernomor'ja v antichnuju jepohu [Coins of Olbia. Essay on Monetary Circulation in the North-Western Black Sea Region in the Antique Times]* (Naukova dumka 1988) (in Russian).
6. Kifishin A, *Drevnee svjatilishhe Kamennaja Mogila: Opyt deshifrovki protoshumerskogo arhiva XII–III tysjacheletij do n. je. [The Ancient Sanctuary of Stone Grave: Experience of Deciphering the Proto-Sumerian Archive of the XII–III Centuries BC], t 1* (Aratta 2001) (in Russian).
7. Latyshev V, *Ocherk grecheskih drevnostej [Essay on Greek Antiquities], ch 1: Gosudarstvennye i voennye drevnosti [State and Military Antiquities]* (Tip V Bezobrazova i Komp 1888) (in Russian).
8. Latyshev V, *Ocherk grecheskih drevnostej [Essay on Greek Antiquities], ch 2: Bogoslužebnye i scenicheskie drevnosti [Sacred Worship and Scenic Antiquities]* (Tip V Bezobrazova i Komp 1889) (in Russian).
9. Lohvynenko Ye ta Lohvynenko I, *Pokarannia v pravi derzhav Starodavnoho svitu [Penalty in Law of the States of the Ancient World]* (FOP Panov A M 2019) (in Ukrainian).
10. Rusiaieva A, *Slavetnyi mudrets – skif Anakharsis [The Glorious Wiseman – Scythian Anacharsis]* (Naukova dumka 2001) (in Ukrainian).
11. Shylov Yu, *Aratta za "Vedoiu slovena" i pam'iatkamy trypils'koi kultury ta inshymy naukovymy dzherelamy [Aratta According to "Veda Slovena" and Monuments of Trypillia Culture and Other Academic Sources]* (Aratta 2010) (in Ukrainian).
12. Skrzhinskaja M, *Budni i prazdniki Ol'vii v VI–I vv do n. je. [Weekdays and Holidays of Olbia in the VI–I Centuries BC]* (Aletejja 2000) (in Russian).
13. Slynko D, *Yurydychnyi protses: istoriia, teoriia, praktyka [Legal Process: History, Theory, Practice]* (Vyd-vo NTMT 2017) (in Ukrainian).
14. Solomonik Je, *Kamennaja letopis' Hersonesesa. Grecheskie lapidarnye nadpisi antichnogo vremeni [The Stone Chronicle of Chersonesos. Greek Lapidary Inscriptions of the Antique Times]* (1990) (in Russian).
15. Zhebelev S, *Severnoe Prichernomor'e [Northern Black Sea Region]* (Izd-vo AN SSSR 1953) (in Russian).

Edited and translated books

16. Latyshev V (ed), *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae* (Petropoli, MCMXVI 1916) (in Latin).
17. Demosfen, 'Protiv Androtiona o narushenii zakonov' ['Against Androtion about Violating the Laws'] v *Demosfen, Rechi* [Demosthenes, *Orations*], t 1 (Frolov Je per s drevnegr, Pamjatniki istoricheskoy mysli 1994) (in Russian).
18. Demosfen, 'Protiv Aristokrata' ['Against Aristocrates'] v *Demosfen, Rechi*, [Demosthenes, *Orations*], t 1 (Frolov Je per s drevnegr, Pamjatniki istoricheskoy mysli 1994) (in Russian).
19. Diogen Lajertskij, *O zhizni, uchenijah i izrechenijah znamenityh filozofov* [About Life, Teachings, and Sayings of Famous Philosophers] (Gasparov M per s drevnegrech, Mysl' 1986) (in Russian).
20. Gerodot, *Istorija v devjati knigah* [History in Nine Books] (Stratanovskij G per, Nauka 1972) (in Russian).
21. Grantovskij Je, 'O nekotoryh materialah po obshhestvennomu stroju skifov' ['On Some Materials About the Social Structure of the Scythians'] v Litvinskij B (red), *Kavkaz i Srednjaja Azija v drevnosti i srednevekov'e (istorija i kul'tura)* [The Caucasus and Central Asia in Antiquity and the Middle Ages (History and Culture)] (Nauka 1981) (in Russian).
22. Honcharenko V, 'Derzhava skifiv' ['State of the Scythians'] v *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy. Akademichnyi kurs* [History of State and Law of Ukraine. Academic Course], t 1 (Tatsii V red, In Yure 2000) (in Ukrainian).
23. Jajlenko V, 'Ol'vijskoe pis'mo anonima' ['Olbian Anonymous Letter'] v Jajlenko V (otv red), *Istorija i kul'tura drevnego mira* [History and Culture of the Ancient World] (Nauka 1996) (in Russian).
24. Karasev A i Levi E, 'Issledovanija Ol'vii posle B. V. Farmakovskogo' ['Studies of Olbia after B. V. Farmakovskij'] v Brashinskij I i drugie (red), *Hudozhestvennaja kul'tura i arheologija antichnogo mira* [Art Culture and Archaeology of the Ancient World] (Nauka 1976) (in Russian).
25. Lukian, 'Toksarid, ili druzhba' ['Toxarid or Friendship'] v Murzin V i drugie, *Skifija: istorija, hozjajstvo, byt, religija, voennoe delo* [Scythia: History, Economy, Everyday Life, Religion, Military Matters] (2004) (in Russian).
26. Plutarh, *Izbrannye zhizneopisanija* [Selected Biographies], t 1 (per s drevnegrecheskogo, Pravda 1987) (in Russian).
27. Saprykin S i Kulikov A, 'Novye jepigraficheskie nahodki v Pantikapee' ['New Epigraphic Findings in Panticapaeum'] v *Drevnejšie gosudarstva Vostochnoj Evropy. 1996–1997 gg.: Severnoe Prichernomor'e v antichnosti: Voprosy istochnikovedenija* [The Most Ancient States of Eastern Europe. 1996–1997: The Northern Black Sea Region in Antiquity: Questions of Source Studies] (Podosinov A otv red, Vostochnaja literatura 1999) (in Russian).
28. *Sudova vlada v Ukraini: istorychni vytoky, zakonomirnosti, osoblyvosti rozvytku* [Judicial Power in Ukraine: Historical Origins, Patterns, Development Peculiarities] (Usenko I red, Naukova dumka 2014) (in Ukrainian).
29. Vinogradov Ju i Zolotarev M, 'Hersones iznachal'nyj' ['Chersonesos Primordial'] v *Drevnejšie gosudarstva Vostochnoj Evropy. 1996–1997 gg.: Severnoe Prichernomor'e v antichnosti: Voprosy istochnikovedenija* [The Most Ancient States of Eastern Europe. 1996–1997: The Northern Black Sea Region in Antiquity: Questions of Source Studies] (Podosinov A otv red, Vostochnaja literatura 1999) (in Russian).
30. Vinogradov Ju, 'Tablichka dikasta iz jermitezhnogo sobranija' ['Dikastes Tablet from the Hermitage Collection'] v Gindin L (otv red), *Antichnaja balkanistika* [Antique Balkan Studies] (Nauka 1987) (in Russian).

31. Videjko M, 'Pryhody sviashchennoi Aratty' ['Adventures of the Sacred Aratta'] v *Novitni myfy i falshyvky pro pokhodzhennia ukraintiv [The Latest Myths and Fakes about the Origin of Ukrainians]* (Tempora 2008) (in Ukrainian).
32. Zhebelev S (red), *Antichnyj sposob proizvodstva v istochnikah [Antique Method of Production in Sources]* (GAIMK 1933) (in Russian).

Dictionaries

33. Vejsman A, *Grechesko-russkij slovar' [Greek-Russian Dictionary]* (reprint 5-go izdaniya 1899 g, Greko-latinskij kabinet Ju A Shichalina 1991) (in Russian).
34. Ljubker F, *Real'nyj slovar' klassicheskikh drevnostej [Real Dictionary of Classical Antiquities]* (Gel'bke F i drygie red, 1885) (in Russian).

Journal articles

35. Gavrylenko O and Skryl O, 'Legal Regulation of Civil Contracts in Ancient City-States of the Black Sea Northern Coast' [2016] 7(1) *Journal on European History of law* 190-200 (in English).
36. Syroid T and Havrylenko O and Shevchenko A, 'Evolution of Financial Law Basics within the Antique States of the North Black Sea Region (Late 7th Century BC – the First Half of the 6th Century AD)' [2019] 10(2) *Journal on European History of law* 101-14 (in English).
37. 'Sholii k komedijam Aristofana' ['Scholia to the Comedies by Aristophanes'] (1947) 2 *Vestnik drevnej istorii* 300 (in Russian).
38. Blavatskaja T, 'Reskripty carja Aspurga' ['Rescripts of King Aspurgos'] (1965) 2 *Sovetskaja arheologija* 200 (in Russian).
39. Vinogradov Ju, 'Drevnejshee pis'mo s o. Berezan' ['The Most Ancient Letter from Berezan Island'] (1971) 4 *Vestnik drevnej istorii* 91 (in Russian).
40. Vinogradov Ju, 'Sinopa i Ol'vija v V v. do n. je. Problema politicheskogo ustrojstva' ['Sinope and Olbia in the V Century BC. The Question of Political Arrangement'] (1981) 2 *Vestnik drevnej istorii* 65-89 (in Russian).
41. Vysotskaja T, 'Kul'ty i obrjady pozdnih skifov' ['Cults and Rites of the Late Scythians'] (1976) 3 *Vestnik drevnej istorii* 52 (in Russian).
42. Grakov B, 'Materialy po istorii Skifii v grecheskikh nadpisah Balkanskogo poluostrova i Maloj Azii' ['Materials on the History of Scythia in Greek Inscriptions of the Balkan Peninsula and Asia Minor'] (1939) 3 *Vestnik drevnej istorii* 281 (in Russian).
43. Grivnjak L, 'Smertna kara v antychnomu suspilstvi ta yii funktsii' ['Death Penalty in Antique Society and Its Functions'] (2008) 2 *Naukovij visnik L'viv's'kogo derzhavnogo universitetu vnutrishnih sprav. Serija juridichna* 27-34 (in Russian).
44. Karasev A, 'Raskopki ol'vijskoj agory v 1967–1969 gg.' ['Excavations of Olbian Agora in 1967–1969'] (1972) 130 *Kratkie soobshhenija o dokladah i polevyh issledovanijah Instituta arheologii AN SSSR* 37 (in Russian).
45. Karyshkovskij P, 'Materialy k sobraniju drevnih nadpisej Sarmatii i Tavridy' ['Materials to the Collected Ancient Inscriptions of Sarmatia and Taurida'] (1959) 4 *Vestnik drevnej istorii* 115 (in Russian).
46. Kuznecova T, 'Anaharsis i Skil' ['Anacharsis and Scyles'] (1984) 178 *Kratkie soobshhenija Instituta arheologii* 13 (in Russian).
47. Orel V, 'Ob odnom institute indoevropskogo prava. Opyt lingvisticheskogo kommentarija' ['About One Institute of Indo-European Law. An Experience of Linguistic Commentary'] (1986) 1 *Vestnik drevnej istorii* 131 (in Russian).
48. Rostovcev M, 'Delo o vzimanii prostitucionnoj podati v Hersonese' ['The Case of Charging Prostitution Fees in Chersonesos'] (1916) 60 *Izvestija imp. Arheologicheskoi komissii* 63-9 (in Russian).

49. Semenov-Zuser S, 'Rodovaja organizacija u skifov Gerodota' ['Ancestral Arrangements of the Scythians of Herodotus'] [1931] 9(1) *Izvestija Gosudarstvennoj akademii istorii material'noj kul'tury* 31 (in Russian).
50. Skrzhinskaja M, 'Skifskie sjuzhety v predanijah ol'viopolitov' ['Scythian Scenes in the Legends of Olbia Residents'] (1982) 4 *Vestnik drevnej istorii* 93-7 (in Russian).
51. Solomonik Je, 'Dva antichnyh pis'ma iz Kryma' ['Two Antique Letters from the Crimea'] (1987) 3 *Vestnik drevnej istorii* 120 (in Russian).
52. Solomonik O, 'Fragment nadpisi iz Hersonesa o politicheskikh izgnannikah' ['A Fragment of Chersonesos Inscription about Political Exiles'] (1984) 3 *Vestnik drevnej istorii* 77 (in Russian).
53. Shelov D, 'Feodosija, Gerakleja i Spartokidy' ['Theodosia, Heraclea, and Spartocides'] (1950) 3 *Vestnik drevnej istorii* 170 (in Russian).
54. Havrylenko O, 'Zlochyny ta pokarannia u pravi antychnykh derzhav Pivnichnoho Prychornomor'ia' ['Crimes and Penalties in Law of the Antique States of the Northern Black Sea Region'] (2002) 1 *Pravo ta bezpeka* 46 (in Ukrainian).
55. Havrylenko O, 'Osnovni rysy prava skifskykh rannoderzhavnykh utvoren' ['Main Characteristics of Law of the Scythian Early-State Entities'] (2007) 1 *Chasopys Kyivskoho universytetu prava* 18 (in Ukrainian).
56. Havrylenko O, 'Poniattia i normy prava vlasnosti v antychnykh derzhavakh Pivnichnoho Prychornomor'ia (kinets VII st. do n. e. – persha polovyna VI st. n. e.)' ['The Concept and Rules of Property Law in the Antique States of the Northern Black Sea Region (End of the VII Century BC – First Half of the VI Century AD)'] [2006] 19(58)2 *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu im. V. I. Vernadskoho. Serii "Iurydychni nauky"* 60 (in Ukrainian).
57. Havrylenko O, 'Pravovi osnovy valiutnoho rehuliuвання v Olviiskii derzhavi na pochatku IV st. do n. e.' ['Legal Foundations of Currency Regulation in the Olbia State at the Beginning of the IV Century BC'] (2002) 17 *Derzhava i pravo. Zb. nauk. prats. Yurydychni i politychni nauky* 26-31 (in Ukrainian).
58. Nelin O, 'Do pytannia pro spadkove pravo rabovlasnytskoho suspilstva' ['On the Issue of Inheritance Law of Slave-Owning Society'] (2004) 10 *Pidpriyemnytstvo, hospodarstvo i pravo* 44 (in Ukrainian).
59. Nikolaienko T, 'Zarodzhennia prava na ukrainskykh zemliakh periodu stanovlennia suspilstva' ['The Onset of Law in the Ukrainian Lands At the Time of Establishment of Society'] (2014) 6 *Biuletyn Ministerstva yustytysii Ukrainy* 150-4 (in Ukrainian).
60. Nikolaienko T, 'Zvychaieve pravo skifskoi derzhavy' ['Customary Law of the Scythian State'] (2014) 8 *Biuletyn Ministerstva yustytysii Ukrainy* 51-6 (in Ukrainian).
61. Skrzhynska M, 'Sudochynstvo v antychnykh derzhavakh Pivnichnoho Prychornomor'ia' ['Judicial Procedure in the Antique States of the Northern Black Sea Region'] (2009) 5 *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 4-11 (in Ukrainian).

Conference papers

62. D'jachkov S, 'Social'no-klassovaja struktura Bosporskogo carstva I–III vv. n. je.' ['Social and Class Structure of the Bosporan Kingdom in the I–III Centuries AD'] v *Problemy issledovanij antichnyh gorodov. Tezisy dokladov III nauchnyh chtenij, posvjashhennyh pamjati V. D. Blavatskogo* [Issues of Antique Cities Research. Theses of Reports Made at the III Scientific Readings Dedicated to the Memory of V. D. Blavatsky] (In-t arheologii AN SSSR 1989) (in Russian).
63. Levi E, 'Raskopki ol'vijskoj agory i temenosa' ['Excavations of Olbian Agora and Temenos'] v Blavatskaja T (red), *Antichnoe obshhestvo. Trudy konferencii po izucheniju problem antichnosti* [Antique Society. Proceedings of the Conference on the Study of Antiquity Issues] (Nauka 1967) 163 (in Russian).

64. Yarmysh O ta Havrylenko O, 'Odne z "vichnykh" pytan istoryko-pravovoi realnosti: orhanizatsiino-pravovi zasady protydii koruptsii (z vitchyznianoho dosvidu)' ['One of the "Eternal" Issues of Historical and Legal Reality: Organizational and Legal Framework for Combating Corruption (Based on National Experience)'] v *Istoryko-pravova realnist u hlobalnomu i rehionalnomu vymirakh: materialy XXVII Mizhnarodnoi istoryko-pravovoi konferentsii (20–23 veresnia 2012 r. m. Yevpatoriia)* [Historical and Legal Reality in Global and Regional Dimensions: Materials of the XXVII International Historical and Legal Conference (September 20–23, 2012, Evpatoria)], ch 1 (SMD 2012) 32 (in Ukrainian).

Oleksandr Havrylenko

THE OUTSET OF LAW IN THE TERRITORY OF UKRAINE IN THE ANTIQUE TIMES

ABSTRACT. The socio-political processes underway in Ukraine in recent years and intensive development of civil society institutions give the utmost urgency to the issue of functioning of a legal system which would be adequate to modern realities – the system designated to positively impact the nature of social changes, contribute to the humanization of State and law, raise the efficiency of legal regulation, and form a high sense of justice, both public and individual. In this context, the historical experience of lawmaking accumulated by the people over thousands of years also has its role to play in these processes. After all, the thousand-year existence of ancient States within the current Ukrainian territories has left a deep imprint on law of subsequent generations.

This article aims at ascertaining, based on the analysis of historical sources (in particular, narrative ones, monuments of law, etc.), as well as the available scientific literature, the processes of establishment and development of law in Ukraine's territory during the VII century BC – the first half of the VI century AD.

The author analyses the works by Herodotus, Plutarch, Diogenes Laërtius, Lucian of Samosata, orations by Demosthenes, as well as legislative acts and other epigraphic monuments of antique poleis of the Northern Black Sea Region, in particular, the oath of Chersonesos citizens (end of the IV-beginning of the III century BC), Olbia "Canopus Decree" on monetary circulation (beginning of the IV century BC), the Chersonesos polis's law on the amnesty of political exiles (first quarter of the III century BC), the act on sale or lease of land plots (the 60s–70s of the III century BC), instructions by the Governor of the Roman province of Lower Moesia Tertullian (end of the II century) addressed to the officials of Chersonesos and the chiefs of the Roman military garrison located in the city, rescripts of the Bosporan King Aspourgios to Gorgippia residents (years 14/15), the Roman Emperor's rescript on release of citizens of Tyre from duty (year 201), etc. A valuable material regarding the specifics of property law and law of obligation is also contained in private letters written on lead plates which were discovered by archaeologists.

The author notes that the outset of law in the territory of modern Ukraine in the antique times is primarily associated with legal traditions of the Scythians and the

Олександр Гавриленко

autochthonous population residing in the territories which were part of their early-State formations, as well as residents of the Northern Black Sea poleis. Narrative, epigraphic and archaeological sources reliably indicate that the States of the Northern Black Sea region had a sufficiently developed, complex and ramified system of legal regulation of public relations. As early as from the end of the VII–VI centuries BC, certain elements of the basic branches of law were gradually formed there. In Scythia, they were formed resting upon their own traditional principles, while in Chersonesos, Olbia, Panticapaeum and other poleis they were mostly borrowed from the legal system of the Athenian State through the metropolises – Heraclea Pontica and Miletus. Despite certain local peculiarities, basic institutions of law (civil, criminal, procedural) of the North Pontus city-States were basically similar to the legal framework regulating public relations in other Greek poleis of those times.

KEYWORDS: law; antiquity; the Scythians; polis; monuments of law; customary law.